

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

☆ ڈاکٹر عرفان الحق

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری - دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

"HOOO" SULTAN-UL-ARIFEEN HAZRAT SULTAN BAHOO

سلطان العارفين حضرت سلطان باہودی ”ھو“

Abstract

Hazrat Sultan Bahoo R.A is a unique and versatile classical Punjabi Sufi poet. His mother gave him the name "Ba-Hoo" (Hoo wala). Later this word "Hoo" became his identity and specialty. He used this word as radeef for his poetry. This "Hoo" is not only the part of his name but also the essential aspect of his personality and poetry Bahoo's whole poetry and personality circulate and revolve around this word. In the present article researcher has critically analyzed this "Hoo" in different perspective. As he judge the relation between Hoo and Bahoo, also found this "Hoo" as a term of Sufism and review this "Hoo" regarding Bahoo's Isam Zat. The paper is much important by its nature and more information.

Keywords: Sultan Bahoo, Hoo, Personality, Isam Zat, Informative,

اپنی طرز تے لے دے حوالے نال حضرت سلطان باہو (1631-1691) پنجابی ادب دی کلاسیکی شعری روایت دے سب توں منفرد شاعر نہیں۔ اوہناں دی انفرادیت ”ھُو“ پاروں اے۔ ایہہ ”ھُو“ اوہناں دے ناں دا حصہ، اوہناں دی شخصیت دا اظہار، اوہناں دے شعراں دی ردیف، اوہناں دی شاعری دی پچھان تے اوہناں دے سلوک دی بنیاد اے۔ حضرت سلطان باہو دی پنجابی شاعری سی حرفی دی ہیبت وچ اے تے عام لوک اوہناں دے کلام نوں ایات باہو دے ناں نال جان دے نیں۔ ایات باہو حضرت سلطان باہو دی صوفیانہ فکر دے ترجمان تے اوہناں دے نظام سلوک دے عکاس نیں۔ ایہی وجہ اے کہ اوہناں دی ”ھُو“ صرف اک لفظ ای نہیں سگوں اسلامی تصوف دی اک اجیہی اصطلاح اے جیہدے کئی پرت نیں۔ حضرت سلطان باہو نوں ایس ”ھُو“ نال کئی نسبتاں نیں جہاں دا ویروا ایس مقالے راہیں کیتا گیا اے۔

حضرت سلطان الطاف علی (1938ء) دی تحقیق موجب سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا اصلی ناں صرف ”باہو“ اے۔ ایہی ای اوہ ناں اے جیہڑا اوہناں دی والدہ بی بی راستی نے اوہناں لئی پسند کیتا سی۔ حضرت سلطان باہو نوں اپنا ناں بہت پسند سی تے اوہناں اپنی کتاب عین الفقر وچ اپنی والدہ دا شکریہ ادا کیتا جہاں اوہناں داں ناں ”باہو“ رکھیا۔ باہو فارسی زبان دا لفظ اے جیہدے معنی ”ہو والا“ نیں۔ اپنی کتاب تسہیل ذکر کثیر وچ پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر (1940-2009ء) تے لفظ ”باہو“ وچ ”ہو“ بارے اپنی تحقیق نوں بڑی تفصیل نال بیان کیتا۔ اوہناں موجب الخلیل اللغوی، شیخ عبدالقادر جیلانی تے حضرت مجدد الف ثانی دے نیڑے لفظ ”اللہ“ دا تجزیہ کجھ انج اے:

”1- اول الف لام (أل) معرفت (Proper Noun) کا ہے۔

2- جب اللہ سے تعریف کا (أل) اتر گیا تو باقی (لہ) رہ گیا۔

3- (لہ) میں لام ملکیت کا ہے اور حرف چار ہے اور اسم نہیں ہے لہذا یہ زاید

ہے۔

4- (لہ) سے جب لام جو حرف چار ہے اور ملکیت کے معنی دیتا ہے الگ کر

دیا تو باقی (ہ) رہ گیا۔

5- (ہ) کا تلفظ (ھو) ہے۔

6- (هو) اصل میں هو (He) ہے۔ اور اسم ضمیر واحد غائب ہے۔ پس اللہ کا کوئی اصل نام (Proper Noun) نہیں ہے بلکہ تجزیہ کے بعد صرف حرف هو (He) رہ جاتا ہے جو اسم ضمیر (Pronoun) ہے۔ گویا اللہ کی ذات کا کوئی محسوس اور جسمانی وجود نہیں ہے۔ بلکہ اس کی طرف زیادہ سے زیادہ اسم ضمیر (Pronoun) هو (He) سے اشارہ کیا جاسکتا ہے۔

7- (هو) اسم ضمیر بھی ہے اور اسم ذات (اسم اعظم) بھی ہے۔ اس سے واضح ہوتا ہے کہ اللہ کی حقیقت اس کی ہویت یعنی (هو) ہونا ہے۔ (1)

آپ موجب ”هو“ اسم ضمیر وی اے تے اسم ذات یا اسم اعظم وی اے۔ ایہدے توں واضح اے پی اللہ دی حقیقت اوہدی ہویت یعنی ”هو“ ہونا اے۔ ایس ساری بحث توں ایہہ گل ثابت ہندی اے پی لفظ ”هو“ سلوک وچ اسم اعظم یا اسم ذات دی حیثیت نال نظام ذکر دا حصہ ہو سکدا اے۔ اوہناں موجب تاریخ صوفیہ وچ پہلی واری حضرت مجدد الف ثانی (1564-1624) نے اللہ دے آخری حرف ”ھ“ نوں اللہ دا اسم ذات، اسم اعظم قرار دے کے ایہد اور دیکیتا سی۔ اوہناں مگروں حضرت سلطان باہونے وی ”ھ“ نوں اسم اعظم قرار دے کے اوہا ذکر کیتا۔ ایہی وجہ اے کہ سلطان باہونے اپناناں ”با اللہ“ یعنی اللہ والا دی تھاں ”باہو“ یعنی ہو والا اکھوانا پسند فرمایا اے۔

سلطان باہو داس ناں اوہناں دیاں دو کیفیتاں دا عکاس وی اے۔ پہلی اوہ کیفیت جیہڑی اوہناں دی والدہ بی بی راستی نے پیدائش سے تے اوہناں دے بچپن وچ محسوس کر دیاں اوہناں داس ناں ”باہو“ رکھیا۔ کیوں جے باہو دا مطلب ”هو“ والا اے۔ ”هو“ رب تعالیٰ دا اسم ذات اے۔ باہودی والدہ عربی تے فارسی زبانان دی وڈی عالمہ سن اور ایہناں زبانان دے رموز وادقاف توں ڈاڈھیاں واقف سن۔ اوہناں جدوں اپنے پترنوں ویکھیا کہ ایہہ بال دنیا تے دنیا داری ولوں اپنے دل نوں بالکل سرد رکھدا اے تے پیدائشی ولی اللہ اے تے اوہناں دی مونہوں بے اختیار نکلیا کہ ایہہ تے ”اللہ والا“ یعنی ”باہو“ اے۔ ”باہو“ نوں ایس سائیں لوک وی آکھ سکے آں۔ یعنی والدہ جانندی سن کہ پتر مادر زاد ولی اللہ اے۔ ایس کر کے اوہناں ناں ”باہو“ رکھ دتا۔ دوجی کیفیت باہو دے منتہی درجے تے فائز ہون توں مگروں وی اے۔ ایہہ کیفیت اوہناں دی صوفیانہ فکر دی عکاسی کردی ای۔ باہو داناں ”باہو یعنی اللہ کے ساتھ والا“

اوہناں دی صوفیانہ فکرنوں واضح کر دالے۔ باہو توحید شہودی دے قائل سن۔ جیہد اظہار اوہناں دے ناں توں وی ہوندا اے۔ توحید شہودی بارے حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے لکھیا:

”وحدۃ الشہود یعنی مشاہدہ ہوتا ہے کہ حقیقت والدہ الگ شے ہے اور

کائنات الگ شے ہے۔“ (2)

توحید شہودی توں مراد اے پئی اللہ پاک دی ذات اپنی تخلیقات توں دکھ اپنے اسماء و صفات تے شیون توں وی جدا اے۔ ایہہ راز سب توں پہلے حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی تے کھلیا سی۔ کیوں جے اوہناں توں پہلے صوفیاں دی سیر محض عالم امر دے پنجائ لطیفیاں تک محدود سی۔ ایس سیرچ اوہ ذات باری تعالیٰ دے اسماء و صفات تے اوہناں دے جلال دیاں تجلیاں دی سیر ہی کر دے سن۔ ایس گل دی وضاحت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے انج کیمیتی:

”حضرت مجدد الف ثانی سے پہلے سلوک صرف لطائف خمسہ عالم امر تک

ہی تھا۔ اور اسماء و صفات اور ان کے جلال کی تجلیات کی سیر ہی ایک معمول

تھا۔ جبکہ حضرت مجدد الف ثانی پر اس ”ذات“ کا انکشاف ہوا جو اسماء و

صفات سے مجرد ہے۔۔۔ خصوصاً توحید و جود کی کے مقابل توحید شہودی کا

انکشاف جو لطیفہ روح سے شروع ہوتا ہے اور لطیفہ نفس پر مکمل ہوتا ہے لیکن

اس کا مکمل انکشاف عنصر خاک پر کمالات نبوت کے ورد کے بعد ہی نصیب

ہوتا ہے۔ جب ہیئت وحدانی مرتب ہو جاتی ہے۔“ (3)

حضرت مجدد الف ثانی تے جدوں توحید شہودی دادر وازہ کھلیا تے اوہناں اپنی ایس کیفیت دی خبر اپنے مرشد گرامی حضرت خواجہ محمد باقی (1563-1603) (4) نوں دتی۔ جہاں ایس سیر توں مگروں توحید و جود نوں اک تنگ کوچہ تے توحید شہودی نوں وسیع شاہراہ آکھیا۔ حضرت مجدد الف ثانی موجب جدوں صوفی توحید و جود نوں لنگھ جاندا اے تے اوہدے تے توحید شہودی دادر وازہ کھلدا اے۔ توحید شہودی اک نوں ویکھنا اے۔ جیہدے وچ صوفی لئی اک توں سوا کوئی دوجا مشہود نہ ہووے۔ توحید شہودی عین الیقین اے۔ اوہناں دی ایس نظریے نوں پروفیسر سرفراز حسین قاضی نے انج بیان کیتا اے:

”حضرت مجدد الف ثانی ہوراں دی رائے وچ صوفی لئی توحید و وجودی پہلی
پوٹری دا درجہ رکھ دی اے۔ عقیدہ وحدت توں جدوں اک صوفی لنگھ
جاوے تے فیر اوہدے تے وحدت شہودی دا راز کھل جاندا اے۔ اوہ
فرماندے نیں توحید شہودی دے معنی اک نوں ویکھن دے نیں۔ یعنی اک
صوفی یاں سالک لئی اک دے علاوہ کوئی دو جا مشہود نہ ہووے تے توحید
وجودی جاننا تے اوہدے غیر نوں معدوم سمجھنا ایں“۔ (5)

اُتے دتے گئے حوالیاں توں ایہہ حقیقت واضح ہوندی اے پئی توحید و وجودی دا قائل صوفی عین ذات داس
قائل ہوندا اے تے انا الحق دانعرہ لاند اے۔ پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ شاہ حسین (1539-1594)، بلھے شاہ
(1680-1758) تے خواجہ غلام فرید (1842-1901) نے ایسے نظریے دا پرچار بڑا واضح تے دو ٹوک انداز وچ
کیتا اے۔ جد کہ حضرت سلطان باہو دا نظریہ ایہناں توں دکھ اے۔ جیویں ایس اُتے گل کیتی پئی اوہناں داناں اوہناں
دے صوفیانہ نظریے دی عکاسی وی کر دا اے۔ جیہدے وچ اوہ عین ذات دی تھاویں غیر ذات تے زاید بر ذات
دے حامی وکھالی دیندی نیں۔ اوہ اپنے وجود نوں ذات حق توں دکھ پر ذات حق دے نال ویکھدے نیں۔ ایسے لئی
جدوں اوہناں نوں باہو کہہ کے پکاریا جاندا اے دتے اوہ اپنی والدہ جنہاں اوہناں داس ناں باہو رکھیا نوں دعاواں
دیندے نیں۔

حضرت سلطان باہو نے اپنی سی حرنی راہیں مفصل صوفیانہ فکر پیش کرن دے نال نال اک مربوط نظام سلوک
وی واضح کیتا اے۔ اوہ اپنی سی حرنی دی مڈھلے بیت وچ فرماندے نیں:

الف اللہ چنے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو
نئی اثبات دا پانی ملیں ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا جان پھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو (6)

بیت دے مڈھلے مصرعے وچ حضرت سلطان باہو نے اپنے ”ذکر ملقن“ دا تذکرہ کیتا اے۔ ”ملقن“ اوس

ذکرنوں آکھدے نیں جیہڑا کامل پیشوا بیعت سے مریدنوں تلقین کردے نیں۔ ایہہ ذکر ”موصل“ یعنی رب نال وصل کران والا ہوندا اے۔ دتے گئے بیت دے ڈھلے مصرعے وچ باہودا ذکر ملقن اسم ”اللہ“ محسوس ہوندا اے۔ بیت دے دو بے مصرعے وچ اوہ اپنے ذکر ملقن نوں نفی اثبات دے طریقے نال کرن دی دس پاندے نیں۔ سلوک دے مروج جملہ طریقیاں وچ عمومی طور تے بطریق نفی اثبات صرف کلمہ طیبہ دا ذکر کیتا جاندا اے۔ جدکہ لفظ ”اللہ“ دا ذکر نفی اثبات دے طریقے نال ممکن نہیں۔ ایس ضمن وچ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی لکھدے نیں:

”اسم ذات ”اللہ“ کا ذکر بطریق نفی اثبات نہیں ہوتا۔ بطریق نفی اثبات

کلمہ طیبہ کا ذکر ہے۔ چنانچہ مراد سلطان باہو کی صرف اسم ذات نہیں بلکہ

پورا کلمہ طیبہ ہے۔ یہ پورا کلمہ طیبہ بطریق نفی اثبات آپ کا ذکر ملقن ہے۔

لفظ اللہ بھی پٹی کی بنا پر ضرورت شعری سے لائے ہیں۔“ (7)

اوہناں ایس گل نوں نکھیر دیاں لکھیا کہ کلمہ طیبہ ”لا الہ الا اللہ“ وچ نفی ”الہ“ دی اے ”اللہ“ دی نہیں۔ ”اللہ“ صرف اثبات اے۔ ”لا“ نفی دا کلمہ اے تے ”الا“ اثبات دا۔ انج ”اللہ“ جو ذکر اسم ذات اے نفی اثبات دے طریقے نال نہیں ہوسکدا۔ کجھ بزرگ صرف ”الا اللہ“ دا ذکر وی کردے نیں جیہڑا اثباتی ذکر اے تے ایہنوں ذکر بقاوی آکھیا جاندا اے۔ سلطان باہونے ”نفی اثبات دا پانی ملیا“ کہہ کے واضح کردتا کہ استھے اسم ذات اللہ توں حقیقت وچ کلمہ طیبہ بطریق نفی اثبات مراد اے تے کلمہ طیبہ ای شجرہ طیبہ اے جنوں ”چنے دی بوٹی“ آکھیا گیا اے۔ الف اللہ توں مراد پورا کلمہ طیبہ اے جیہڑا اظہار سلطان باہودے ایس بیت وچ اے:

اندر کلمہ کل کل کردا عشق سکھایا کلمات ہو

چودہ طبق کلمے دے اندر قرآن کتاباں علماں ہو

کانے کپ کپ کے قلم بناون لکھ نہ سکناں قلمات ہو

باہو ایہہ کلمہ مینوں پیر پڑھایا ذرا نہ رھیاں الماں ہو (8)

ایس بیت نوں پڑھن مگروں واضح ہوندا اے کہ مرشد پاک نے حضرت سلطان باہونوں کلمہ طیبہ ہی تلقین فرمایا سی تے آپ ایہہ ذکر بطریق نفی اثبات کردے سن۔ اُتے بیان کردہ بیت دے حوالے نال حضرت سلطان باہو

دے ذکر ملقن دی وضاحت کردیاں حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی نے لکھیا:
 ”یہاں باہو نے صاف ذکر کیا ہے کہ ان کے پیر نے انہیں کلمہ طیبہ تلقین
 کیا۔ صرف ”اللہ“ تلقین نہیں کیا تھا اور یہ کلمہ بطریق نفی اثبات تھا۔ بطریق
 تحلیل لسانی نہیں تھا۔ یہ میری بات کی تائید ہے کہ سلطان باہو کا ذکر ملقن
 جو ان کو ان کے پیر نے تلقین کیا صرف اسم ذات اللہ نہیں تھا۔ بلکہ پورا کلمہ
 تھا اور وہ بھی بطریق نفی اثبات تھا۔ لہذا الف اللہ چنے دی بوٹی سے مراد اسم
 ذات اللہ نہیں ہے بلکہ پورا کلمہ طیبہ ہے اور اس کلمہ طیبہ کو سلطان باہو نے
 چنے دی بوٹا کہا ہے۔“ (9)

بیان کردہ نظریے موجب کلمہ طیبہ جنہوں سلطان باہو نے چنے دی بوٹی آکھیا اصل وچ اوہناں داملقن تے
 موصل ذکر سی جیہد اظہار اوہناں اپنے کئی ہور بیتاں وچ وی کیتا اے۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:
 الف اللہ چنے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لانا ہو
 جس گت اُتے سوہنا راضی اوہو گت سکھاندا ہو
 ہر دم یاد رکھے ہر ویلے سوہنا اُٹھاندا بٹھاندا ہو
 آپ سمجھ سمجھیندا باہو آپ بن جاندا ہو (10)

”جس گت اُتی سوہنا راضی اوہو گت سکھاندا“ توں مراد اے کہ جیہد از کر رب نال وصل کروان والا ہوندا
 اے کامل پیر اوہو ذکر ہی مرید نوں تلقین کردا اے۔ حضرت سلطان باہو دے پیر نے وی اوہناں نوں جیہد از کر ”کلمہ
 طیبہ“ سکھایا اوہ موصل یعنی رب نال وصال کروان والا اے۔ کلمہ طیبہ دا ذکر بطریق نفی اثبات دو طرح ہو سکدا اے
 جیہدی وضاحت تسہیل ذکر کثیر وچ حضرت پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نقشبندی نے انجام کیتی اے:
 ”1- کلمہ شریف ”لا الہ الا اللہ“ کو ساتوں لطائف سے اس طرح گزارو کہ
 لا کو قلب سے روح تک کھینچیں اور الہ کو روح سے خفی افی پر لا کر سر میں
 داخل کرے اوہ الا اللہ کی ضرب قلب پر لگا دے اور ذکر زبان سے متوسط

آواز کے ساتھ کرے اور بعد سات دفعہ ذکر کرنے کے لطیفہ نفس کے مقام
ناف کو (م) محمد تصور محمد رسول اللہ کو پیشانی پر کھینچ کر بینی می سے گزارتا ہوا
اللہ کو منہ کے سامنے ختم کرے اور ایک سانس میں حتی المقدار ختم کر کے
پڑھے۔

2- لا الہ الا اللہ کو اس طرح پر کر کے کہ لام کو ناف مقام نفس سے کھینچتا ہوا
پیشانی کے اوپر گزارتا ہوا سر کے پیچھے ڈال دے اور الہ کو روح خفی خفی
سے سر پر لاتا ہوا ختم کر کے الا الہ کی ضرب دل پر لگائے اور معنوں کا خیال
رکھے اور جس دم کر کے ایک سانس میں حتی المقدور کئی بار کرے۔ (11)

سلطان باہودا سلسلہ طریقت قادری سروری اے۔ قادر یہ سلوک وچ عمومی طور تے کلمہ طیبہ پہلے ذکر دے
طور تے وی لیا جاندا اے۔ کیونکہ اوہ عالم خلق توں ابتدا کر دے نیں۔ جیہد اپہلا لطیفہ نفس اے تے ایس لطیفہ کلمہ
طیبہ بطریق نفی اثبات خاص ذکر اے۔ جد کہ اسم ذات ”اللہ“ عالم امر دا پہلا ذکر اے۔ قادر یہ سلوک وچ چونکہ عالم خلق
طے کرن مگروں عالم امر طے کیتا جاندا اے ایس لئی او تھے آخری ذکر اسم ذات ”اللہ“ ہوندا اے۔ سلطان باہو کول اسم
ذات لفظ ”اللہ“ نہیں بلکہ اوہناں دا اسم ذات لفظ ”ہو“ اے۔ جیہدے بارے اوہ اپنے ایس بند وچ ذکر کر دے نیں:

ہو دا جامہ پہن کرہاں اسم کماون ذاتی ہو
کفر اسلام مقام نہ منزل ناں او تھے موت حیاتی ہو
شاہ رگ تھیں نزدیک لدھو سے پا اندرونے جھاتی ہو

اوہ اسماں وچ اسمیں انہاں وچ باہو دور رہی قرباتی ہو (12)

”ہو“ بنیادی طور تے اثباتی ذکر اے۔ کچھ بزرگ ”اللہ تے ہو“ نوں ملا کے نفی اثبات دے طریقے نال
”اللہ“ دا ورد کر دے نیں۔ جد کہ دو جے کئی قادری تے چشتی بزرگاں نے ”ہو“ نوں اللہ دا اسم ذات یا اسم اعظم قرار
دے کے ایہد اور دیکیتا اے۔ ایس ذکر دا طریقہ پروفیسر سید محمد کبیر احمد مظہر نے انج دیسا اے:

”اکثر قادری اور چشتی مشائخ نے ہو کا اللہ کا اسم ذات، اسم اعظم قرار دیتے

ہوئے اصولی طور پر اس کا ورد کیا ہے۔ ذکر نفی اثبات کرتے ہوئے اللہ سے
 نفی کرتے ہیں اور ہو سے اثبات کرتے ہیں اور محض اثبات کرتے ہوئے
 صرف ہو ہو ہو کا ذکر زور و شور سے کرتے ہیں۔“ (13)

ایسے ”ہو“ نون حضرت سلطان باہو نے اپنے سارے کلام وچ ردیف دے طور تے وی ورتیا۔ اوہناں
 ابیات وچ اپنا تخلص وی ”باہو“ ہی لکھیا اے۔ ”با“ فارسی زبان دالفظاے جیہدا معنی ”والا“ یا ”نال والا“ اے تے باہو
 توں مراد ”ہو والا“ یا ”ہو وے نال والا“ اے۔ حضرت سلطان باہو موجب وصل الہی داحصول بندے دالمقصود اے۔
 ایس مقام نوں حاصل کرن دا ذریعہ عشق الہی اے۔ جیہدا مرشد کامل توں بنا ممکن نہیں۔ سلطان العارفین حضرت
 سلطان باہو نے مرشد پاک دے حکم توں ”ہو“ نون اسم ذات یا اسم اعظم دے طور تے قبول کرن مگروں ایہد اور جس
 دم نال کیتا تے منزل توں شناسائی حاصل ہوئی۔ اپنی ایس کامیابی دا تذکرہ اوہناں اپنے اک بیت وچ انج کیتا اے:

یار یگانہ ملسی تینوں جے سردی بازی لائیں ہو

عشق اللہ وچ ہو مستانہ ہو ہو سدا لائیں ہو

نال تصور اسم اللہ دے دم نوں قید لگائیں ہو

ذاتے نال جاں ذاتی رلیا تہ باہو نام سدا لائیں ہو (14)

ابھی وجہ سی پئی اوہناں اپنی والدہ دے رکھے نال ”باہو“ نون حقیقت حاصل ہو جان مگروں نہ صرف پسند کیتا
 بلکہ ایہدی ”ہو“ نون اپنے نظریہ طریقت، نظریہ عشق، تصور مرشد، نظام سلوک، نصاب ذکر تے کلام وچ ہر تھاویں پیش
 نظر رکھیا۔

حوالے

- 1- محمد کبیر احمد مظہر، سید، پروفیسر، حضرت، تسہیل ذکر کثیر، لاہور: ذکر ملی فاؤنڈیشن، 2010ء، ص 129 تا 136
- 2- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ہودیاں رمزاں، لاہور: ذکر ملی فاؤنڈیشن ٹرسٹ، 2016ء، ص 45
- 3- محمد کبیر احمد مظہر، پروفیسر، مقالات مظہریہ جلد اول، لاہور: ذکر ملی فاؤنڈیشن، 2020ء، ص 113-114
- 4- مسعود احمد، ڈاکٹر، پروفیسر، سیرت مجدد الف ثانی، کراچی: امام ربانی فاؤنڈیشن، 2005ء، ص 95
- 5- سرفراز حسین قاضی، پروفیسر، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء، ص 101
- 6- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، جھنگ: حضرت غلام دستگیر اکادمی، 1995ء، ص 63
- 7- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ہودیاں رمزاں، ص 93
- 8- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 107
- 9- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت، پروفیسر، سید، ذاتی نوٹس
- 10- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 127
- 11- محمد کبیر احمد مظہر، حضرت، پروفیسر، سید، تسہیل ذکر کثیر، ص 64-66
- 12- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 619
- 13- محمد عرفان الحق، ڈاکٹر، ہودیاں رمزاں، ص 119-120
- 14- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، (مرتبہ) ابیات باہومعہ ترجمہ و شرح، ص 635